

дарських галузей економіки, хоча й були, безумовно, недосконаліми.

1. Валовой Д.В. *Экономика абсурдов и парадоксов*. – М., 1991.
2. Коркоценок Д.И., Куликов В.И. *Коммунистическая партия в борьбе за дальнейшее развитие сельского хозяйства (1946–1958 гг.)*. – М., 1974.
3. *История СССР: Эпоха социализма: Учеб. пос. / В. Дробышев и др.* – М., 1985.
4. Томилин В.Н. *Кампания по освоению целинных и залежных земель в 1954–1959 гг. // Вопросы истории*. – 2009. – № 9.
5. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*. – Т. 6: 1954–1971 гг. – М., 1971.
6. Деревянко А.П. *История России с древнейших времен до конца XX века: Учеб. пос.* – М., 2001.
7. Хрущев Н.С. *Время. Люди. Власть (Воспоминания): в 4 кн.* – Кн. 4. – М., 1999.
8. Хрущев Н.С. *Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства*. – М., 1962. – Т. 1.
9. Молотов В.М. *Письмо Молотова в ЦК КПСС (1964) // Вопросы истории*. – 2012. – № 1.
10. Михайлов Ф.К., Шамшатов И.Ш. *Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане (1953–1960 гг.)*. – Алма-Ата, 1964.
11. Баландин Р. *Целина: Покоряли – веселились... // Природа и человек*. – 2009. – № 6.

Shugai L.G. The elaboration of the Kazakhstan virgin lands pioneering Program. The article is devoted to the studying of the M. Khrushchov's agricultural policy in the beginning of the 1950th in particular the pioneering of the virgin and fallow lands in Kazakhstan. His policy of the extensive way of the economic management has been analyzed, the disputes around this problem in the leadership of the USSR and Kazakhstan have been identified.

Key words: the pioneering of the virgin lands, agricultural policy, grain, agriculture, extensive and intensive way of economic management

П. М. Щербань, Т. Ю. Щербань

ТУРЕЦЬКО-МУСУЛЬМАНСЬКЕ ПИТАННЯ ЯК ФАКТОР ЗАГОСТРЕННЯ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В БОЛГАРІЇ 1980-х рр.

У статті аналізується проблема відносин комуністичної влади Болгарії з турецько-мусульманською меншиною впродовж 1980-х рр., крайнє загострення яких стало передумовою повалення тоталітарного режиму в цій країні.

Ключові слова: турецько-мусульманське питання, Болгарія, «відроджувальний рух», суспільно-політична криза

Балканська країна Болгарія, як і більшість держав регіону Центральної та Південно-Східної Європи (ЦПСЄ) пройшла у другій половині ХХ ст. два типи модернізації – соціалістичну та ліберальну. Перетворення революційного характеру, які розпочалися в Болгарії 1989 р., мали як спільні риси з більшістю «нижніх» революцій країн ЦПСЄ, так і суттєві відмінності, пов'язані з особливостями політичного та економічного розвитку країни періоду «реального соціалізму». Специфічною рисою і потужним фактором ескалації суспільно-політичної кризи в Болгарії стало загострення турецько-мусульманського питання, яскравим виявом якого став так званий «відроджувальний рух», що розпочався наприкінці 1984 р.

Вивчення проблем, пов'язаних з передумовами, причинами, перебігом антикомуністичних революцій у країнах ЦПСЄ та їх подальшою системною трансформацією залишається актуальним завданням історичної науки. Більш широкі можливості для дослідження цієї проблеми дають нові публікації документальних джерел [1]. Ця проблема представлена в колектив-

них працях російських дослідників з Інституту слов'янознавства РАН [2; 3], статті Ю. Зудінова [4]. Щодо наукових робіт українських істориків, то загострення національного питання в Болгарії і «відроджувальний рух» висвітлювались зокрема М. Міловою [5] та В. Чорнієм [6].

«Відроджувальний рух» являв собою акцію примусової асиміляції етнічних меншин, ініційовану болгарською владою на чолі з Генеральним секретарем ЦК БКП Т. Живковим. Етнічні меншини Болгарії склалися головним чином з мусульман, більшість яких становили турки. Окрім них, мусульманське населення було представлено татарами, гагаузами, албанцями і помаками (болгарами-мусульманами, які були наведені до ісламу турецькими завойовниками у XVI–XVIII ст., але зберегли рідну мову і звичаї) [7, 77].

Стосунки між титульною болгарською нацією й етнічними турками були обтяжені негативним історичним досвідом міжнаціонального спілкування ще з часів турецького завоювання і зберігали свою гостроту в епоху «живковізму». В 1956–1989 рр. ця проблема то загострювалася, то загасала, а методи її вирішення не відрізнялися різноманітністю: або асиміляція турків, або виштовхування їх за межі держави. Однією з таких спроб асиміляції стала акція заміни імен помаків на болгарські у 1960 – на початку 70-х рр. Ефект цієї політики виявився протилежним очікуваному: помаки після насильницької зміни імен почали ще активніше консолидуватися з етнічними турками [2, 399].

Щодо еміграційної політики, то вона теж досягла значних масштабів. У 1968 р. між болгарською і турецькою державами була укладена угода, відповідно до якої болгарські громадяни турецького походження, які мали родичів у Туреччині, отримали право на переселення до цієї країни. Турецька сторона поширила це право на 125 тис. болгарських турків, а скористалося ним 115 тис. [2, 400]. У 1985 р. Т. Живков назвав цифру емігрантів до Туреччини минулих років – 300 тис. осіб [1, 67]. Підтримка Туреччиною своїх одноплемінників і єдиновірців, її прагнення зберегти їх турецьку самосвідомість і стимулювати переселенські настрої додавала гостроту міжнаціональним відносинам у Болгарії [2, 398].

Незважаючи на постійне проголошення ідей рівності націй, боротьби проти релігійної нетерпимості, зокрема в Конституціях Болгарії 1947 та 1971 рр., реальна політика комуністичної влади завжди була спрямована на створення моноетнічної болгарської держави [2, 399]. Ця ідея була твердо висловлена Т. Живковим і під час зустрічі з М. Горбачовим у жовтні 1985 р.: «У Болгарії немає умов для розвитку багатонаціональної держави» [1, 65]. У Комітеті державної безпеки Болгарії існувало Шосте управління, яке займалося питаннями внутрішньої безпеки і політичним розшуком. Четвертий відділ цього управління був створений спеціально для боротьби з турецькими і македонськими націоналістичними організаціями [1, 25]. Хоча боротьба з турецьким націоналізмом велася протягом тривалого часу, особливими успіхами Четвертий відділ похвалитися не міг. Ще 1961 р. була зменшена кількість імамів – з 2393 до 462, а скорочене духовенство було у більшості репресоване [1, 27]. Проте, напрута в національному питанні не зникла, чимало агентів Четвертого відділу стали на шлях зрадництва, переселилися до Туреччини, а деякі навіть зайнялися націоналістичною діяльністю [1, 28].

У 1980-х рр., незважаючи на масову еміграцію в Туреччину, кількість мусульман у Болгарії перевищува-

ла 1,5 млн. осіб [1, 27]. Народжуваність у мусульманського населення була більш високою, ніж у слов'янського, тому влада Болгарії почала побоюватися, що мусульмани, і насамперед турки, претендуватимуть на утворення автономії. Болгарське керівництво і особисто Т. Живков називали болгарських турків п'ятою колоною, спрямованою проти Варшавського договору [1, 66].

У 1982 р. ухвалено рішення секретаріату ЦК БКП щодо заміни турецько-арабських імен потурченим болгарським циганам, болгарам, які прийняли іслам, та особам, які перебували у змішаних шлюбах [1, 29]. Отже, процес болгаризації мусульманського населення в цей час розвивався поступово і ще не набув тотального характеру. Так, у Кирджалійському окрузі, який був районом найбільш компактного проживання турецького населення, 1982 р. було перейменовано 50% мусульман, тобто, більше 120 тис. осіб [1, 39]. Перевірка виконання рішення ЦК БКП в округах Кирджалі, Пловдив і Пазарджик у серпні 1982 р. показала, що населення негативно сприймає цю кампанію, побоюється насильницької асиміляції та намагається уникнути зміни імен через переселення в Туреччину. Заходи влади виявилися настільки непопулярними серед мусульман, що навіть агентурний апарат ухилився від роботи, а «частина місцевого активу поставила себе на послугу націоналістичним елементам» [1, 30, 31].

Про настрої людей свідчив анонімний лист, направлений сільському старості (кмету) в окрузі Пазарджик, де містилися такі слова: «Чому не дозволяєте вчити турецьку мову? Чому припинили переселення? Чому сунете ніс в релігію?.. Про нас є кому подумати. Якщо це триватиме, отруїмо вас у масовому порядку... Наше рішення остаточне, якщо ви не дотримуватиметеся документів Гельсінкі про права людини. Ми турки» [1, 32]. Незважаючи на войовничі настрої, супротив населення все ж мав пасивний характер. За виключенням одного факту, коли група з 64 осіб відвідала приймальню Державної ради зі скаргами, інших виявів відкритого протесту не спостерігалося [1, 39].

Проте, оперативні дані болгарських спецслужб 1982–1983 рр. засвідчили розповсюдження антиболгарських настроїв серед мусульманського населення, у зв'язку з чутками щодо можливої тотальної насильницької зміни імен [1, 39]. Незважаючи на ці свідчення і на збільшення кількості неформальних груп, що боролися проти політики Болгарської компартії у національному питанні, владні структури та органи держбезпеки не припинили спроб асиміляції мусульманського населення. Так, 1984 р. органи влади дали вказівку активізувати роботу зі зміни мусульманських імен на болгарські. Було поставлено завдання зробити болгарське населення моноетнічним у межах політики «повернення до витоків».

Органам внутрішніх справ це завдання поставлено 21 листопада 1984 р. [1, 40]. Одночасно комуністична влада Болгарії почала активно поширювати теорію: нібито, документально встановлено, що тюркомовне населення країни є насправді болгарським, адже під час 500-річного турецького панування більшість болгар насильницьким способом потурчена та перетворена на мусульман. Стверджувалося, що цей процес тривав і в XIX–XX ст., під впливом релігійних діячів і внаслідок змішаних шлюбів. Відтепер, коли розпочався процес пробудження їхньої національної самосвідомості, вони, нібито, почали добровільно міняти мусульманські імена на болгарські [1, 48–49]. Ці ідеї висловив особисто Т. Живков на зустрічі з членами Політбюро і секретарями ЦК БКП, першими секретарями округ-

них комітетів партії та іншими відповідальними партійними, державними і громадськими діячами 18 січня 1985 р., а також партійними і державними керівниками вищого рівня, зокрема членом Політбюро ЦК БКП Г. Атанасовим [1, 48–53].

Насправді ж політика заміни імен проводилася державою жорстокими насильницькими методами. Війська з міліцією та органами держбезпеки входили в усі місця компактного проживання мусульман і, перебивши всі виїзди з них, за допомогою танків, кулеметів і автоматів залякували мирне населення. Мешканець с. Горські Извор, на кордоні з Грецією, турок Ісмаїл Хазамов пригадував, що селяни спали, коли озброєна міліція з собаками та армійські танкові підрозділи у святвечір 1984 р. оточили село і ходили від будинку до будинку, піднімали людей з ліжок і видавали паспорти з новими болгарськими іменами, які замінювали їхні турецькі [8, 76]. За спогадами іншого учасника тих подій – Сагата Семова з м. Толбухіна, війська оточили місто, всі виїзди були перекриті міліцією і військами, мусульман не впускали і не випускали. Тих, хто «не хотів міняти свої імена, волоком витягували з будинків, розбивали вікна і заливали зі шлангів квартири холодною водою – скільки тоді людей похилого віку і дітей померли від переохолодження – словами не передати» [7, 78].

У Кирджалі вже 14 січня з 233310 родин, які жили змішаними шлюбами, імена змінили 214864, у Пазарджикі – з 5272 – 5200 [1, 47]. За 3 місяці усім етнічним туркам, які становили 10% усього населення (850 тис.), а також представникам інших мусульманських народів примусово змінили імена на болгарські [3, 30].

Боротьба за створення моноетнічної болгарської держави не обмежувалася зміною імен мусульман, вона являла собою брутальне руйнування їхніх традицій, побуту, психології, культури. Вихід усіх турецькомовних друкованих видань припинено, говорити турецькою мовою заборонено під загрозою суворого покарання. Були закриті турецькі мечеті, заборонені мусульманські обряди, одяг і навіть музика [8, 76]. Внаслідок такої асиміляторської політики мала з'явитися «об'єднана соціалістична болгарська нація», яка б офіційно не включала ніяких національних меншин, крім найменших, – євреїв і вірмен [8, 76].

Вже наступного дня, після початку політики масової заміни мусульманських імен на болгарські, 22 листопада 1984 р. почалися масові заворушення: вибухи у православних церквах, нальоти на органи МВС, партійні комітети, громадські ради, аптеки та магазини. Люди збиралися у великі групи, озброювалися сокирами і ножами, нападали на працівників МВС, намагалися відібрати автоматичну зброю у офіцерів міліції [1, 40–42]. На початку 1985 р. була створена нелегальна організація «Турецький національно-визвольний рух у Болгарії» (ТНВРБ), що проголосила головним завданням вільне переселення всіх бажаних болгарських турків до Туреччини. Члени організації визначили свою діяльність як «боротьбу без зброї» й на цій підставі вимагали не вважати її терористичною [1, 69]. Головною формою опору болгарській владі вони вважали ненасильницькі форми боротьби, передусім, заходи економічного та політичного саботажу. У новорічній відозві 1985 р. ТНВРБ закликав: «Не будемо більше давати державі м'яса та молока. Треба працювати без бажання, мало та неякісно... Постійним завданням усіх наших співгромадян, у чиїх жилах тече турецька кров, має бути – зривати усі політичні та економічні ініціативи болгарського уряду» [1, 70].

Будь-який опір мусульманського населення цим діям влади суворо карався. У вже згадуваній розмові Т. Живкова з М. Горбачовим 24 жовтня 1985 р., текст якої тривалий час не оприлюднювався, генсек ЦК БКП відверто заявив: «Зараз готується судовий процес і всі отримають смертний вирок. Ми про це не оповіщати- мемо» [1, 67]. Органами влади Болгарії переслідувалися і творці організації ТНВРБ. Один з них – Ахмед Доган (Меді Доганов) у липні 1986 р. був заарештований і засуджений на 12 років позбавлення волі за створення опозиції.

Жорстокі репресивні заходи з боку державних органів змусили мусульманське населення Болгарії підкоритися. Чимало турків були ув'язнені в болгарському концтаборі Белене. Проте, поступово сформувався рух опору процесу асиміляції, виникли підпільні організації турків, зокрема «Демократична ліга», «Асоціація для підтримки Відня, 1989» [8, 76]. 1989 р. вони організували кампанію масових мирних протестів в районах компактного проживання мусульманського населення. Спроби влади знов удатися до побиття і розстрілів непокірних успіху не принесли, тому почалася масова депортація учасників протестного руху. Усіх підозрюваних в участі та організації протестів змусили виїхати до Туреччини [8, 77].

Такі дії влади спричинили масову добровільну еміграцію решти турків. Влітку 1989 р. більше 350 тис. болгарських турків виїхали до Туреччини, що суттєво послабило сільське господарство, особливо галузь тютюництва [9, 40]. Головною умовою дозволу на виїзд став продаж турками житла, незважаючи на те, що оформлявся він як «екскурсія» [3, 32]. Туреччина не була готовою прийняти таку кількість переселенців, тому 21 серпня 1989 р. закрила свій кордон з Болгарією [9, 40]. Далеко не всім болгарським туркам вдалося знайти своє місце в Туреччині, тисячі змушені були повернутися до Болгарії і це ще більше ускладнило їхні відносини як з владою, так і з болгарським населенням.

Нецивілізовані методи вирішення національного питання Болгарією викликали протест у всьому світі. Рада Європи зробила заяву щодо порушення Болгарією прав людини, зафіксованих у підписаному нею, Заключному акті Гельсінської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. [3, 32].

За умов зростання політичної напруги у болгарському суспільстві від середини 1980-х рр., «відроджувальний рух» наочно продемонстрував антидемократизм режиму Т. Живкова і спричинив подальшу ескалацію кризи тоталітарної системи. Після відсторонення від влади 10 листопада 1989 р. останнього, який був особисто відповідальним за насильницьку асиміляцію мусульманського населення, на пленумі ЦК БКП у грудні того ж року «відроджувальний рух» був визнаний брутальною політичною помилкою [3, 32]. Політика створення моноетнічної держави була засуджена у січні 1990 р. і в Декларації, ухваленій парламентом Болгарії [3, 33].

У грудні 1989 р. була оголошена амністія, з тюрем випущені всі турки, ув'язнені за організацію опору насильницькій асиміляції. Серед амністованих був і Ахмед Доган, який невдовзі організував кампанію за повернення імен. Знову відкрилися мечеті, турки отримали право вільно говорити своєю мовою, носити національний одяг, двічі на місяць почала виходити газета «Мусульманин». Проте, у болгарському суспільстві спостерігалися спалахи шовіністичних настроїв, викликаних традиційно негативним ставленням до турків. Так, у м. Разград, де переважало слов'янське населення,

проголосили створення «Болгарської республіки». На пропозиції уряду щодо запровадження турецької мови в школах деяких областей, болгарари відповіли загрозами бойкотів і акціями громадянського непокоря [8, 77].

У січні 1990 р. Ахмед Доган створив політичну партію Рух за права і свободи (РПС), головною метою якої став захист інтересів місцевих турків і мусульман. Незважаючи на заборону болгарським законодавством створення політичних партій на етнічній або релігійній основі, у квітні 1992 р. РПС був визнаний Конституційним судом легітимною партією [4, 31]. Хоча її реєстрація викликала негативну реакцію з боку частини громадськості, політичних діячів і депутатів парламенту, які вважають РПС протурецькою організацією, за біполярної політичної моделі Болгарії в 1990-х рр., вона відразу зайняла місце третьої за значенням політичної сили, після Союзу демократичних сил (СДС) і Болгарської соціалістичної партії (БСП). Після руйнування двополосної політичної конфігурації у 2001 р., РПС не втратив, а навіть посилив позиції, здобувши 21 мандат і взявши участь у формуванні парламентської більшості [9, 46].

За даними перепису населення Болгарії 2011 р. турецька етнічна група, навіть в умовах скорочення загальної чисельності населення країни становить 0,088% (585024), а турецькою мовою вільно говорять 0,91% (604246) осіб [10]. З початку 1990-х рр. РПС має статус парламентської партії, а в Народних зборах останнього скликання (2009–2013 рр.) вона має найбільшу кількість мандатів за весь час її існування – 38 (15,83% місць).

Отже, долаючи негативний досвід минулих років, Болгарія стала на європейський шлях демократичного розвитку й у сфері міжетнічних відносин.

1. *Анатомія конфліктов. Центральна і Юго-Восточная Європа: документи и матеріали останньої третини ХХ в. – Т. 1: Початок 1970-х – перша половина 1980-х гг. / Отв. ред. Ю. Новопашин. – СПб., 2012.*
2. *Болгарія в ХХ столітті: Очерки політичної історії / Отв. ред. Е. Валева. – М., 2003.*
3. *Історія антикомуністических революцій кінця ХХ століття: Центральна і Юго-Восточная Європа / Отв. ред. Ю. Новопашин. – М., 2007.*
4. *Зудин Ю.Ф. Болгарія: політичні метаморфози першого посттоталітарного п'ятиліття // Політичний ландшафт країн Східної Європи середини 90-х гг. – М., 1997.*
5. *Мілова М. «Відроджувальний процес» як фактор кризи тоталітарного правління у Болгарії // Держава і право: Зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 22.*
6. *Чорний В.П. Історія Болгарії. – Львів, 2007.*
7. *Ахунув А. Соплеменники // Карта. – 2003. – № 36–37 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hro.org/node/10845>.*
8. *Поултон Х. «Они украли мое имя» // Карта. – 2003. – № 36–37 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hro.org/node/10845>.*
9. *Центральноевропейские страны на рубеже ХХ–ХХІ вв.: Аспекты обществ.-полит. развития: Справ. / Сост. Ю. Новопашин. – М., 2003.*
10. <http://censusresults.nsi.bg>.

Shcherban P.N., Shcherban T.Y. Turkish-moslem question as the factor of intensifying of social and political crisis in Bulgaria in the 1980th. In the article the problem of relations between the Bulgaria communist power and the Turkish-moslem minority in the 1980th is analysed, the extreme intensifying of that one became the pre-condition of the overthrow of the totalitarian regime in this country.
Key words: Turkish-moslem question, Bulgaria, «motion of revival», social and political crisis